Ярослав Поліщук

ПРО ДАЛЕКІ ДОРОГИ Й УНІВЕРСИТЕТСЬКІ ЗУСТРІЧІ

Рецензія на книгу: Наєнко М. Озон зарубіжжя. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 304 с. ; іл.

Живемо в часи, коли відбувається неймовірна переоцінка того різновиду літератури, який в англомовному ареалі називають *non-fiction*. Наш світ пересичений інформацією, утомлений її надлишком (*information overload*), який американський дослідник Пол Стівенс (Paul Stephens) уважає за типову ознаку сучасності [7, p. XIV–XV]. Уживаючись із цим надлишком інформаційного простору, людина змушена опиратися потокові загального знання, який дедалі сильніше на неї тисне. З іншого боку, вона шукає знання нішового, утаємниченого, що видається більш придатним та переконливим у кожному конкретному випадку. Саме на цьому й здобуває авторитет документальне письменство (*non-fiction*), оскільки воно може запропонувати читачеві оригінальний погляд на речі, добре знані й упізнавані. Знуджені поточною інформацією, ми охоче відгукуємося на живий людський досвід, а саме він є основою мемуарної літератури, її найціннішою ознакою. Те, що захоплює в спогадах, несподіваним чином спрямовує світло на давню чи недавню історію, зокрема в її людському, приватному й людяному вимірі. І така приватна правда вартує багатьох фактів, що наводяться в офіційних джерелах – підручниках, хрестоматіях, збірниках документів тощо.

Серед багатьох спогадів з недавньої епохи заслуговують на визнання думки інтелектуалів, із яких можемо почерпнути дуже істотні знання про минуле. Адже такі люди є не тільки свідками живої історії, а й її уважними спостерігачами й аналітиками, що здатні до проникливих роздумів над тим, що вдалося пережити і досвідчити. Книжка, про яку тут ідеться, належить саме до таких лектур. Це спогади Михайла Наєнка «Озон зарубіжжя» (2019) [2]. Вона становить оповідь про закордонні подорожі автора, а також своєрідний звіт про численні мандрівки, із яких винесено чимало цінних та екзотичних вражень. У такій формі книжка виконує своє завдання, схиляючи читача до роздумів про роль інтелектуалів у цивілізаційній трансформації Східної та Центральної Європи після занепаду комуністичної утопії та утворення нових держав і нових реалій культурного життя в цій частині континенту. Автор не переоцінює своїх можливостей, але й свідомий ваги пережитого.

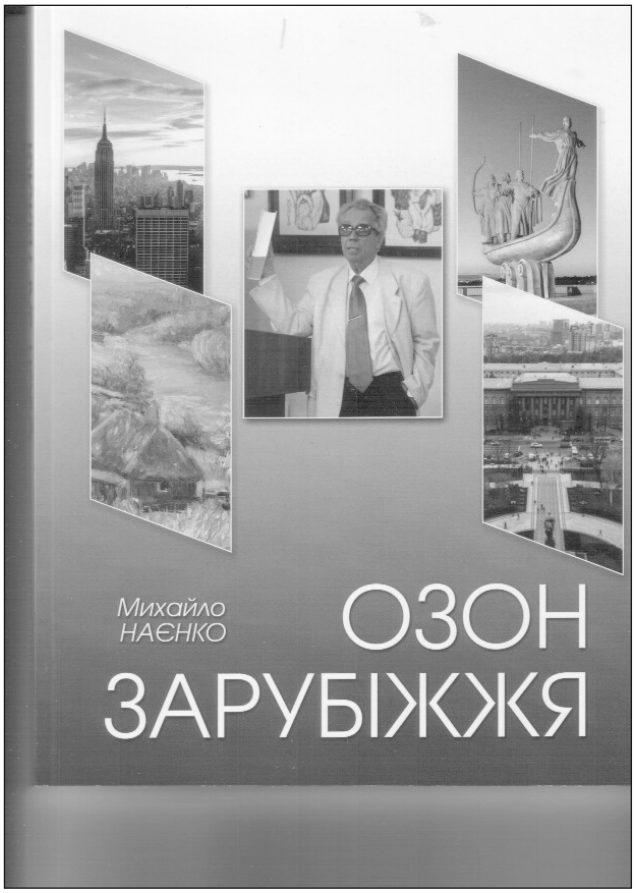

Оскільки він представляє академічне середовище – університетську науку та відповідні кадри, то не міряється впливом із дипломатами й політиками. З іншого боку, характерне в спогадах також ствердження гідної ролі інтелігенції, яка після занепаду Радянського Союзу значною мірою перебрала ініціативу реформ на себе – й отже, вирішувала важливі суспільні справи, нерідко неоднозначно й непросто, наражаючись на помилки та спрощення. Як би там не було, цей досвід вартий того, щоб бути зафіксованим і ще раз проаналізованим – саме це й пропонує Михайло Наєнко у згаданій книжці.

Але на початку повернімося до особи автора. Доктор філологічних наук, професор Михайло Кузьмович Наєнко – добре відома постать в українській гуманітарній науці. Він теоретик та історик літератури, автор численних наукових праць, організатор університет-

ISSN 2075-1222 Рідний край. 2020. № 1-2 (42-43)

ського життя в часи незалежної України, наставник творчої молоді у столичному Шевченковому університеті. Серед наукових праць ученого варто назвати монографії та підручники «*П'ятиліття українського роману»* (1985), «*Романтичний епос»* (1988, 2000), «*Історія українського літературознавства і критики»* (2001, 2010), «*Художня література України»* (2005, 2008, 2012). Примітно, що окремі напрацювання М. Наєнка перекладені іншими мовами та побачили світ за кордоном: так сталося з аналізом українського літературного романтизму, який був опублікований у Словаччині («*Ukrajinski literarni romanintizmus. Dobove a naddobove»,* 2006). Михайло Кузьмович відзначений багатьма нагородами й титулами, серед яких почесне місце належить Національній премії імені Тараса Шевченка – за авторство в колективній праці «Історія української літератури» (1996).

Солідними є заслуги професора Михайла Наєнка в розвитку гуманітарних студій у найважливішому з українських вишів – Київському університеті імені Тараса Шевченка, який саме в період Незалежної України переживає правдиве відродження. У стратегічно важливому перехідному часі, що обіймає 1992–2001 роки, він був деканом філологічного факультету. Отож, саме завдяки його ініціативам постали в цьому виші нові спеціальності, які добре розвиваються та становлять гордість філологів. Передусім – славістичні напрямки, задля розвитку яких М. К. Наєнко поклав чимало зусиль: запрошував до Києва вчених та лекторів мов із закордону, відкривав нові спеціальності, яких ніколи в Київському університеті не існувало, а були ж вони властивою відповіддю на радикальні зміни в Центрально-Східній Європі, та й на реальне внезалежнення нашої держави після тривалого існування у формі радянської квазіреспубліки. Так Михайло Наєнко відновив зв'язок із призабутою традицією, зокрема з теоретичним семінаром проф. Володимира Перетца, що функціонував тут ще в дореволюційні часи. Завдяки зусиллям професора Наєнка семінар був відновлений, і сьогодні він має статус міжнародного та збирає широке гроно учасників з України й закордону. Та найбільшою гордістю вченого стало відкриття 1998 року спеціальності «Літературна творчість» – платформи для виховання творчих особистостей, майбутніх письменників.

Серед численних заслуг професора слід назвати зав'язування взаємних контактів та співпраці з багатьма університетськими працівниками зарубіжжя, передусім у нашому регіоні континенту (тобто в межах колишніх соціалістичних країн). І про це мовиться в книжці спогадів *«Озон зарубіжжя»* – цікаво, живо й оригінально.

У листопаді 2018 року Михайло Кузьмович Наєнко відзначив 80-річний ювілей, був ушанований рідним університетом, із яким пов'язав професійну кар'єру, а також громадськістю. Звісно, ювілей – добрий привід, аби пороздумувати над минулим та підсумувати зроблене. Ще кілька років тому було видано велику книжку спогадів *«Вечірні світанки»* (2015) [1]. У тих спогадах автор докладно ревізує власне життя, починаючи від дитинства та юності, через непрості роки радянського режиму до вільного життя в умовах незалежної України. Цікавий і цінний досвід, який унаочнює незвичайну еволюцію вченого – від наївних молодечих мрій про Україну до реалізації багатьох сміливих ідей у 80-х та 90-х роках минулого століття.

Свіжо видана книжка *«Озон зарубіжжя»* певною мірою кореспондує з попереднім томом спогадів Михайла Наєнка. Вона є логічним продовженням запропонованої раніше оповіді, але не тільки. Виглядає на те, що ця праця стала особливим обговоренням тих проблем, які раніше були обділені увагою, а одначе видаються важливими – не тільки в життєписі автора, а й у широкому культурному контексті. Ідея нової книжки виявилася цілком доречною, що більше – результативною. Закордонні мандрівки професора заслуговують на осібну оповідь, і то з двох взаємно протиставних причин. По-перше, вони репрезентують багатий досвід автора – відвідини різних країн Європи та світу, та ще й у непрості часи цензури або суспільної трансформації 90-х. По-друге, з огляду на сам суб'єкт оповіді: це забезпечує оригінальний погляд автора на стратегічні і практичні справи, його почуття іронії, що супроводжує дорожні враження.

Книжка невипадково була названа саме так – *«Озон зарубіжжя»*. Як відомо, озон – це субстанція, що має сильні асептичні властивості. Виїзди автора спогадів за кордон також трактовані як моменти свіжого віддиху, що справляють сильне враження й запам'ятовуються надовго. Також – як момент істини, коли бачиш себе в дзеркалі інших, відчуваєш винятковість власної ідентичності. Нема чого гріха таїти, подібні виїзди нерідко мають характер дидактичний. Отож, повернення додому спонукає до того, щоби звіряти власні погляди, а передусім заперечувати стереотипи про закордон – «ворожий Захід» чи подібні загальники, міцно вкарбовані у свідомість тих, хто пережив сумновідомі радянські часи[1].

Книжка М. Наєнка укладена традиційно: окремі розділи, присвячені подорожам у ту чи ту країну, нашаровуються в хронологічному порядку. Так, читач разом з автором простежує не тільки маршрути ман-

[1] Про значення місця у формуванні свідомості людини, особливо в контексті занепаду комуністичної системи та зміни суспільного укладу, нині багато говорять і пишуть. Ця проблематика дуже важлива в наших умовах, та й її відображення в художній літературі свідчить про незмінну актуальність. Автор статті розмірковує над цим, зокрема, у недавно виданій монографії *Гібридна топографія. Місця і не-місця в українській літературі. Чернівці, 2018* [3].

дрівок, а й мандрує в часі – від пізнорадянських років, коли закордонна подорож була розкішшю, не всім дозволеною, через роки болісної зміни суспільної моделі – до становлення незалежної України, що відбувалося на всіх напрямках, зокрема в науці та освіті, які тут належать до пріоритетів авторської уваги. Спершу йдуть оповіді про сусідні країни – Угорщину, Чехословаччину, Східну Німеччину (НДР), Румунію, Югославію, тобто держави, які були сателітами СРСР і виїзд до яких був порівняно доступним радянським громадянам. Як відомо, у ті часи можливості закордонних відряджень були дуже скромними, та до країн «народної демократії» все ж можна було поїхати, чим і скористався автор. У період Незалежності проф. М. Наєнко відвідує країни більш віддаленого зарубіжжя – Австрію, Західну Німеччину, Сполучені Штати Америки, Індію. Урешті, до цього списку додано також репортажі з країн, які ще недавно були в орбіті впливу Радянського Союзу, а віднедавна є незалежними державами. Це репрезентанти колишнього спільного простору, а саме: країни Балтії, Середньої Азії та Кавказу, Білорусь і, звісно, Росія. З відвідинами останньої пов'язана певна інтрига, яка розкривається наприкінці спогаду, адже черговий візит був відкладений в умовах російсько-української війни на Донбасі, а тим часом відносини з північним сусідом зовсім зіпсувалися.

Згадані вище три типи країн, які автор відвідав, не виділені спеціально. Проте цей поділ можна зауважити в самому способі оповіді про різні закордонні візити, а також у ставленні автора до побаченого й почутого. Перша й третя група країн трактована як близьке зарубіжжя – не тільки територіально, а й культурно та ментально, адже автор спостерігає чимало подібностей, та й коло знайомих і друзів здебільшого «родинне», тобто пов'язане зі спільною культурною спадщиною (марксизму, матеріалізму, радянського досвіду тощо). Щодо другої групи – складніше: М. К. Наєнко сприймає країни Заходу як своєрідну екзотику, його увагу привертає те, чого не зустрінеш у рідних порогах. Але й погляди автора спогадів не лишалися незмінними. Тому цікаво простежувати, якої верифікації вони зазнали під час службових виїздів за кордон від 80-х років XX ст. до 2010-х років, адже радикально змінилися самі країни, що їх автор відвідував, зокрема освітня система, пріоритети гуманітарної науки. Словом, інтригуючим елементом спогадів Михайла Наєнка є те, що вони виражають змінну траєкторію наших уявлень про світ – віддзеркалення тієї істотної еволюції, якої ми зазнали впродовж останніх десятиліть: на місці Радянського Союзу з'явилося ґроно нових країн, а Захід став ближчим і неворожим. Відбулося переформатування міжнародних відносин – точніше, воно досі відбувається, як свідчать політологи та історики (див. [6, s. 16–18]).

Переважно описи подорожей професора Михайла Наєнка безпосередньо торкаються його виїздів на наукові конференції та науково-дидактичні стажування (Німеччина, США, Чехія, Індія й ін.). Рідше описано туристичні мандрівки, хоча й тут є певні спостереження пізнавального характеру. Незважаючи на таку специфіку мандрування з переважанням справ службових, наратив спогадів є відкритим і симпатичним. Це завдяки тому, що автор не обмежується зображенням конференційних реалій, які із сучасного погляду не завжди цікаві, а бувають нудуваті. Зате він трактує свої виїзди за кордон як добру нагоду для пізнання різних людей, культур, цивілізацій. У цьому контексті доречними є численні світлини (щоправда, не завжди задовільної якості), що не тільки показують автора на тлі різних екзотичних пейзажів чи архітектурних об'єктів, а й фіксують видатних діячів науки та культури, яких довелося зустріти під час тієї чи тієї мандрівки.

Книжка *«Озон зарубіжжя»* містить чимало мотивів, які варто було б обговорити, але в цьому тексті зупинимося лише на **двох** провідних, оскільки вони виходять далеко за рамки приватного досвіду автора спомину, накладаючись на культурно-політичні реалії нашої сучасності. Перший стосується розвитку славістичних студій в Україні після занепаду СРСР, а також презентації ідей українських учених за кордоном. Другий характеризує відносини академічних кіл України та Росії впродовж останніх 30–40 років, що складають досить-таки круту синусоїду й переживають сплески й упадки.

У пору становлення незалежної України важливе місце посідала культурна дипломатія, як свідчить Михайло Наєнко. Сам він, будучи деканом філологічного факультету Шевченкового університету, немало зробив для того, щоб разом з утвердженням держави Україна зміцнювати безпосередні й взаємовигідні контакти із сусідами. Для цього було використано університетську платформу, зокрема перспективу міжнародної співпраці, наукових міжнародних обмінів. Автор згадує, що разом із заснуванням окремих славістичних студій (польської, хорватської, чеської та ін. філологій) у рідному університеті ставив питання про дзеркальні заходи міжнародних партнерів. Так удалося відкрити спеціальності україністики в провідних університетах Центрально-Східної Європи. З малої ініціативи постала велика справа. І це в умовах, коли офіційна українська дипломатія була ще досить слабка, та й державні мужі не могли адекватно оцінити такого кроку. З погляду сучасності – а часова ретроспектива відображає мудрість такої політики обмінів – можна оцінити результативність представництва України в закордонних університетах, адже ті україністичні осередки, які було засновано в 90-х роках минулого

століття, не лише існують та успішно розвиваються – вони стали фактично культурними представництвами України у своїх країнах і досить багато роблять для того, щоб створювати позитивний образ нашої держави, зокрема через художню літературу, яку перекладають, твори мистецтва чи наукові праці.

Такий приклад не може не втішати. У смутні перехідні часи, як пише Михайло Кузьмович, із Києва висилали викладачів, які започаткували україністичний напрямок у багатьох вищих школах Європи. Ініціатива Київського університету виявилася дуже вчасною й цілком затребуваною, вона виправдала себе з надлишком: удалося організувати україністичні студії у вищих школах Загреба, Софії, Брно, Варшави, Кракова та багатьох інших. Із роками вони обросли певними здобутками й сьогодні становлять поважні наукові та навчальні осередки, які мають авторитет у своїх країнах і водночас приносять користь Україні. Безпосередні контакти вчених, гостьові виїзди на конференції та задля обміну досвідом – усе це потужно працює на зміцнення престижу української науки, освіти, культури, та й держави загалом. Особливо важливо підкреслити такий ефект на тлі негативної реклами України, що виражається у продукуванні різних фейків та спекуляцій у країнах зарубіжжя.

Чергова проблема, що зазнала трансформації й урешті зайшла в глухий кут, характеризує відносини з Росією в академічній сфері. Досвід автора книжки в цій царині не просто цінний, а й повчальний. Варто визнати, що радянські цінності, які тривалий час культивувалися в країні (соціальна рівність, колективізм, братерство та ін.), М. К. Наєнкові не чужі, що цілком зрозуміло. Тож і зв'язки з Росією тривалий час мали особливе значення. Так, публікації в загальнодержавних періодичних виданнях («Литературная газета», «Дружба народов», «Вопросы литературы» тощо) додавали престижу українському вченому, а виїзди до Москви, творчі стосунки з російськими колегами були джерелом натхнення та можливістю творчого зростання. Не секрет, що в умовах Радянського Союзу, коли західний інтелектуальний світ був фактично заблокований, саме Москва й Росія виконували роль флагмана високої мислі, центру гуманітарних знань тощо. Очевидно, у світі таких ілюзій жив і автор спогадів *«Озон зарубіжжя»*, однак його орієнтація на Москву поступово підупадала, щоб урешті остаточно бути дискредитованою в останні роки.

Ця історія по-людськи зрозуміла, проте й символічна. Як твердить М. К. Наєнко, від 2014 року стосунки з російськими колегами остаточно охололи, а взаємне нерозуміння перетворилося в неприязнь та ворожнечу. Тому-то він не поїхав до сусідньої країни на конференцію за творчістю Федора Достоєвського, та й гостро зреагував у пресі на антиукраїнські пасажі російських письменників, опубліковані на сторінках «Литературки» («Литературной газеты»). Проголошена колись «дружба народів», якою так пишалися радянські пропагандисти (та й досі пишаються про людське око в Росії) виявилася фальшивкою, яку легко спростувало саме життя, коли дві країни опинилися перед серйозними випробуваннями. У цьому випадку цікаво, як повелися інтелектуальні еліти в Україні та в Росії, адже від них чимало залежало. Михайло Наєнко твердить, що реакція російських літераторів та вчених цілком розчаровує й показує, наскільки живучий у їхній свідомості імперський синдром: вони сприймають Україну й українців як частину власного простору, не інакше – зате не розуміють і ображаються на спроби усамостійнення України в умовах нинішнього цивілізаційного протистояння. Цілком логічно в контексті спогадів виникають проблеми Криму – улюбленого місця відпочинку автора в минулому, а також Донбасу, який став кривавою раною сучасної України.

Книжка Михайла Наєнка схиляє до рефлексії над радикальними змінами, що їх зазнала наша частина Європи впродовж останніх часів. Ці зміни виразно відбилися на парадигмі гуманітарних наук, зокрема літературознавства – галузі, яку безпосередньо представляє автор споминів. Справді, відбулося щось дуже істотне, навіть революційне. Видатний американський історик Тімоті Снайдер (Timothy Snyder) це подає в категоріях двох типів мислення – *постісторичного* та *циклічного*. Він свідчить про занепад мислення в категоріях неухильності, що визначило простий спосіб у сприйнятті часу. На зміну цьому типу свідомості приходить інший – ще не зовсім зрозумілий та проявлений, але вже легко окреслений в останні роки. Це досвід, що формує інакше сприйняття світу після занепаду комунізму. Історик, зокрема, пише: «Американців та європейців через нове століття вів наратив про кінець історії, щось, що надалі називаю мисленням у категоріях неухильності: відчуття, що майбутнє є просто продовженням теперішнього, закони прогресу відомі й не мають альтернативи, а отже нічого насправді не треба робити. У капіталістичній американській версії цього наративу природа принесла ринок, ринок – демократію, а ця знову – щастя. У європейській версії історія принесла народ, який зробив урок із війни, що мир є добрим, через що вибрав інтеграцію та добробут. <…> Американське мислення в категоріях неухильності, як і всякі подібні наративи, було відпорне на факти. Доля Росії, України та Білорусі після 1991 року показували цілком виразно, що занепад устрою не залишає порожнього простору, у якому природа будує ринки, а вони з черги творять закони» [6, s. 16].

Гортаючи сторінки спогадів Михайла Наєнка про закордонні мандрівки, відчуваєш щось подібне, тобто перестаєш вірити в лінійність історичного роз-

ISSN 2075-1222 Рідний край. 2020. № 1-2 (42-43)

витку, яка колись видавалася само собою зрозумілою максимою. Ті зміни, яких зазнали Україна та Європа, рішуче відобразилися на всьому, що донедавна характеризувало наші уявлення про світ. А це дає добрий шанс, аби переосмислити також своє місце у світі – потреба, про актуальність якої нині говорять часто, навіть надміру часто. У цьому сенсі ще цілий огром роботи. Що стосується сфери освіти й науки – слід переосмислити українську суб'єктність у світі, подивитись на неї свіжим оком, зважити перспективу розвитку. У цьому спогади Михайла Наєнка є цілком сприятливою лектурою для зацікавлених українських інтелектуалів.

Як це часто буває зі спогадовою літературою, автор книжки *«Озон зарубіжжя»* потрапляє у властиву ілюзію: оповідаючи про яскраві минулі враження, він ніби відновлює втрачений час, заново його актуалізує. Оскільки минуле здобуває концентроване вираження в слові, остільки й авторові ввижається, ніби «весь утрачений час стане часом відновленим» [3, s. 246]. Ясна річ, це ілюзорне уявлення, але чи мали би ми взагалі мемуаристику, якби автори не вдавалися до подібних ілюзій? Ніщо не повертається, проте пережиті пригоди з давніх часів не тільки гріють душу автора; вони знадобляться іншим, молодшим, яким такий досвід буде корисним і повчальним.

Лектура спогадів Михайла Наєнка підтверджує думку, що книжка є так само досконалим репортажем із подорожей, як і колекцією споминів, підсумуванням науково-творчої дороги вченого-гуманітарія. Це також важливий приватний документ, підсумок багатьох питань, принагідних зауваг та оцінок. У цьому сенсі відшукування втраченого часу не було марною затією й авторові вдалося. Книжка *«Озон зарубіжжя»* видається добрим підґрунтям для новітньої історії – тієї, яку ще не написано, але яка вже проглядається з відстані років і десятиліть, що відділяють нас від Радянського Союзу. Й особливий акцент у межах цієї історії – доля та шлях інтелігента в умовах неспокійної й непростої епохи, у якій не любили й недооцінювали інтелігенцію. Але проблеми, порушені в книжці, нікуди не зникли, вони надалі переслідують українське суспільство, а тому «озон зарубіжжя» сьогодні дуже потрібен – без нього не збудувати справді незалежну Україну.

Література

1. Наєнко М. Вечірні світанки: Берибіське Гуляйполе. «Від Києва до Лубен» і літературні візії. Київ : ВЦ «Просвіта», 2015. 568 с.

2. Наєнко М. Озон зарубіжжя. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 304 с.

3. Поліщук Я. Гібридна топографія. Місця і немісця в українській літературі. Чернівці : Книги – XXI, 2018. 272 с.

4. Dąbrowski B. Przypadłość archiwum. Fikcja dokumentu w narracjach o Zagładzie. *Narracje po końcu wielkich narracji: kolekcje, obiekty, symulakra*, red. H. Gosk i A. Zieniewicz. Warszawa, 2007.

5. Potasińska P. "Jak pisarze pamiętają". Teoria badań nad pamięcią a praktyka literacka. Trzy "retoryki odtworzenia". *Świadectwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj)*, red. Elżbieta Dąbrowicz, Beata Larenta, Magdalena Domurad. Białystok, 2017. S. 25–49.

6. Snyder T. Droga do niewolności. Rosja, Europa, Ameryka. Przeł. B. Pietrzyk. Kraków : Znak, 2019.

7. Stephens P. The Poetics of Information Overload: From Gertrude Stein to Conceptual Writing. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2015.